

ΝΑΤΟΪΚΗ ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Αλέξης Ηρακλείδης

ΕΙΝΑΙ ακόμη νωρίς για να γίνουν συνολικές εκτιμήσεις για τη Νατοϊκή στρατιωτική επέμβαση. Ποια ήταν τα πραγματικά κίνητρα, ειδικότερα τα κίνητρα των ΗΠΑ; Τι οδήγησε σε αυτή την ενέργεια; Η κακή εκτίμηση και η αυτοπαγίδευση του ΝΑΤΟ στην αξιοπιστία της απειλής και πόσο απέχει η ενέργεια από το να είναι αυτό που επίσημα διατείνεται ότι ήταν (ανθρωπιστική για να σώσει τους Αλβανούς Κοσοβάρους από τα νύχια του Μιλόσεβιτς και των συγγών του οργάνων); Και άραγε ανοίγει μία νέα εποχή ανθρωπιστικών ή προσχηματικών ιδιοτελών επεμβάσεων για την αντιμετώπιση εσωτερικών πολέμων ή εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας στο εσωτερικό των χωρών ή αντίθετα η εμπειρία αυτή θα κάνει το ΝΑΤΟ ή άλλες δυνάμεις πιο διστακτικές; Από την πλευρά μας θα παραμείνουμε στα προφανή και συγκεκριμένα στην κανονιστική πλευρά του ζητήματος.

Δεν χωράει αμφιβολία ότι η Νατοϊκή επέμβαση παραβαίνει κατάφορα το υπάρχον Διεθνές Δίκαιο, δηλαδή το Δίκαιο της περιόδου από το 1945 μέχρι σήμερα που έχει ως ακρογωνιαίο λίθο τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Το ατόπημα αυτό είναι πολύ σοβαρό για τον επιπλέον λόγο ότι πραγματοποιήθηκε από την Δύση (σχεδόν στο σύνολό της) που εμφανίζεται ως υπερασπιστής της διεθνούς τάξης. Το ΝΑΤΟ, με πρωταγωνιστή τις ΗΠΑ, κινήθηκε ως αυτόκλητος διεθνής αστυνόμος και «διεθνής συνείδηση» παραγκωνίζοντας τελείως τον ΟΗΕ. Οι δε ΗΠΑ, που δεν φημίζονται για τις επεμβάσεις τους με βάση αρχές ή για την ιδιαίτερη σωφροσύνη τους στην εξωτερική τους πολιτική, τώρα παρουσιάζουν μία ανησυχητική αλαζονεία της εξουσίας ως μοναδική υπερδύναμη και φαίνεται να θεωρούν τον ΟΗΕ ξεπερασμένο.

Από την άλλη δεν θα πρέπει να μας διαφεύγει ότι το υπάρχον διεθνές καθεστώς –που εδραιώθηκε έχοντας υπόψη του την εμπειρία της περιόδου 1914-1945– παρουσιάζει σοβαρά νομικά κενά, αντιθέσεις μεταξύ νομικών κανόνων, έλλειψη κατάλληλων μηχανισμών πρόληψης συγκρούσεων, αδυναμία εφαρμογής και αποτελεσματικότητας. Εμφανίζεται ιδιαίτερα ανήμπορο στις σημαντικές μεταψυχροπολεμικές διεθνείς προκλήσεις στην ειρήνη και ασφάλεια που προέρχονται κυρίως από εσωτερικές διενέξεις.

Ας δούμε όμως πρώτα γιατί η επέμβαση, όπως έλαβε χώρα, σαφώς αντιβαίνει στο Διεθνές Δίκαιο. Στον χάρτη των Ηνωμένων Εθνών απαγορεύεται η απειλή ή χρήση βίας κατά της εδαφικής ακεραιότητας ή ανεξαρτησίας ενός κράτους (Άρθρο 2, παράγραφος 4). Η χρήση βίας επιτρέπεται μόνο σε δύο περιπτώσεις: όταν πρόκειται για αυτοάμυνα –που αποτελεί φυσικό δικαίωμα κάθε κράτους– ατομική ή συλλογική εναντίον ενόπλου επίθεσης (Άρθρο 51) ή όταν υπάρχει σχετική απόφαση από το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ (Κεφάλαιο 7) στα πλαίσια της γνωστής ως «επιβολής της ειρήνης» ή με απόφαση της Γενικής Συνέλευσης στα πλαίσια της διαδικασίας «Ενωμένοι για την Ειρήνη». Με βάση το Κεφάλαιο 7 του Χάρτη, το Συμβούλιο Ασφαλείας μπορεί, αν διαπιστώσει «απειλή της ειρήνης», «διατάραξη της ειρήνης» ή «επιθετική πράξη» κράτους, να επέμβει στρατιωτικά ή να εξουσιοδοτήσει επέμβαση «από αέρα, θάλασσα και ξηρά» (Άρθρο 42) ειδικά αν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι άλλα μέτρα (Άρθρο 41) για την εδραίωση της ειρήνης δεν τελεσφόρησαν.

Ας σημειωθεί ότι ο πόλεμος ως μέσο ενάσκησης της εξωτερικής πολιτικής δεν επιτρέπεται και με βάση το ιστορικό Σύμφωνο Briand-Kellogg (1928) που ακόμη ισχύει. Προηγουμένως, ειδικά από τη Συνθήκη της Ουεστφαλίας (1648) και έπειτα, ο πόλεμος αποτελούσε δικαίωμα κάθε κράτους στα πλαίσια της θεμελιώδους αρχής της κυριαρχίας των κρατών. Αποτελούσε αναφαίρετο κυρίαρχο δικαίωμα στην ενάσκηση της εξωτερικής πολιτικής. Οι δε περιορισμοί στη διεξαγωγή του πολέμου που καθιερώθηκαν με την Κοινωνία των Εθνών (1919) –αναζήτηση ειρηνικής λύσης στις διαφορές– δεν έφθναν μέχρι το σημείο να απαγορεύουν τελείως τον επιθετικό πόλεμο.

Πέραν από νομικά παράνομη, η Νατοϊκή επέμβαση υπήρξε μεγάλο πολιτικό λάθος. Οι συγγές εθνοκαθάρσεις έγιναν πολύ πιο μαζικές και ειδικές με κάλυμμα την επέμβαση. Ο καιροσκόπος και συγγός δικτάτορας Μιλόσεβιτς πήρε μία ακόμη ανάσα ζωής και η προσπάθεια εκδημοκρατισμού στη Σερβία βυθίστηκε σε πηκτό σκοτάδι. Επιπλέον δυσφημίστηκαν και άρχισαν να τίθενται σε αμφιβολία ως δήθεν ύποπτες (και αυτό όχι μόνο στους Έλληνες με το φιλοσερβικό τους παραλήρημα και την

ανατριχιαστική τους αδιαφορία για τους Αλβανούς Κοσοβάρους), ορισμένες από τις μεγαλύτερες κατακτήσεις της ανθρωπότητας που εισηγήθηκε ο Διαφωτισμός και εδραίωσε κανονιστικά η μεταπολεμική εποχή: τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο περιορισμός της αυθαιρεσίας και της απόλυτης κυριαρχίας του κράτους, κ.ά. Ας επανέλθουμε όμως στην κανονιστική πλευρά του ζητήματος. Μεταπολεμικά είχαμε ένα μεγάλο αριθμό απειλών ή χρήσεων ένοπλης βίας, διαταράξεων της ειρήνης, επιθέσεων κ.λπ. Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται και εσωτερικές ένοπλες συγκρούσεις –εμφύλιοι και εθνοτικοί πόλεμοι, ανταρτοπόλεμοι, ανταποικιακοί πόλεμοι αλλά και εκτεταμένες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων (ομαδι-

της ειρήνης», που όμως χρειάζεται σύμφωνη γνώμη του εν λόγω κράτους και συνήθως ανακωχή. Γιατί αυτή η αδυναμία του ΟΗΕ;

Πρώτον, γιατί δεν μπορεί να ληφθεί εύκολα απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας επειδή προϋποθέτει σύμφωνη γνώμη (ή έστω αποχή ή απουσία) των πέντε Μονίμων Μελών. Αυτό μεταξύ άλλων σημαίνει ότι αν ο επιτιθέμενος είναι μόνιμο μέλος «την γλιτώνει», όπως συνέβη κατ' επανάληψη με τις στρατιωτικές επεμβάσεις των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ. Δεύτερον, η συντριπτική πλειοψηφία των πολέμων δεν είναι διεθνείς (διακρατικοί) αλλά εσωτερικοί ή εσωτερικοί με διεθνή διάσταση («μικτοί»), οπότε επιπλέον έχουμε και την αρχή της «μη επέμβασης στα εσωτερικά των

κές εκτελέσεις, δολοφονίες αμάχων κυρίως)– που έχουν ερμηνευθεί, κατά περίπτωση, ως «απειλές της ειρήνης» και ως «διατάραξη της ειρήνης και της ασφάλειας» (τόσο στον ΟΗΕ όσο και σε περιφερειακό επίπεδο). Παρ' όλα αυτά ο ΟΗΕ δεν κατόρθωσε παρά μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις να επέμβει στρατιωτικά ή να εξουσιοδοτήσει την επέμβαση: Κορέα (1950), Κόλπος (1991), Σομαλία (1992), Βοσνία (1994-95). Οι δύο τελευταίες ήταν εσωτερικές συγκρούσεις. Στις άνω των εκατό ενόπλων συγκρούσεων (διεθνείς και εσωτερικές) δεν κατόρθωσε παρά μόνο, στην καλύτερη περίπτωση, να καταδικάσει το γεγονός και να συστήσει εκχειρία, μεσολάβηση (συνήθως ανεπιτυχή) ή να αποστείλει ειρηνευτικές δυνάμεις. Στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων απλώς δεν έκανε τίποτα, ειδικά κατά τον Ψυχρό Πόλεμο, ενώ οι νεκροί ήταν πολλές χιλιάδες (π.χ. Μπιάφρα, Νότιο Σουδάν, Ερυθραία, Κουρδικό στην Τουρκία, το Ιράν και το Ιράκ ως το 1991, Ταμίλ στη Σρι Λάνκα, πολλαπλές εθνοτικές συγκρούσεις στο Μυανμάρ). Η λύση των ειρηνευτικών δυνάμεων θεωρείται ένα είδος υποκατάστατου μπροστά στη δυσκολία να ληφθεί απόφαση για «επιβολή

κρατών» (Άρθρο 2, παράγραφος 7 του Χάρτη) που δυσκολεύει τη διεθνή εμπλοκή του ΟΗΕ ακόμη και ως μεσολαβητή. Σε αυτό το σκόπελο σκοντάφτουν και οι εκτεταμένες και συγγές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων (σφαγές, πογκρόμ, κ.λπ. επιπέδου Πολ Ποτ, Ίντι Αμίν, Πακιστάν 1971, ...). Οι εσωτερικές συγκρούσεις ειδικότερα, περισσότερο και από τις διεθνείς, είναι ακόμη πιο περιπλοκές και είναι ακόμη πιο παρακινδυνευμένη η επέμβαση σε αυτές, πλην ίσως της ειρηνευτικής που ουσιαστικά χωρίζει τα δύο αντιμαχόμενα μέρη και προσπαθεί να εμποδίσει την επανάληψη των εχθροπραξιών. Αλλά, όπως είπαμε, χρειάζεται συγκατάθεση. Στην περίπτωση του Κοσόβου θα συμφωνούσε ο Μιλόσεβιτς, ειδικά όσο νόμιζε ότι έχει το πάνω χέρι; Επιπλέον υπάρχει στις εσωτερικές ένοπλες συγκρούσεις νομικό κενό από πλευράς διεθνούς δικαίου και Χάρτη: ούτε επιτρέπονται αλλά ούτε απαγορεύονται. Από την άλλη απαγορεύεται η βοήθεια σε αποσχιστικό ή επαναστατικό κίνημα, π.χ. βοήθεια στο ΡΚΚ.

Σε ό,τι αφορά τις εσωτερικές ειδικά τις εθνοτικές συγκρούσεις, έχει υποστηριχθεί ότι η αδυναμία αυτή ίσως

είναι προτιμότερη. Προκρίνεται η αυστηρή εφορμογή της αρχής της μη επέμβασης και η βοήθεια μόνο στο απειλούμενο κράτος κατόπιν αιτήματός του. Η δεύτερη όσο και νομότυπη να είναι μπορεί να καταντήσει να είναι βοήθεια στον καταπιεστή, να τον ισχυροποιήσει στη συντριβή του αδύνατου. Όσο για τη μη επέμβαση θυμίζει στάση Πόντιου Πιλάτου, ειδικά όταν το ένα μέρος –συνήθως το συγκριτικά πανίσχυρο κράτος– είναι στην πλεονεκτική θέση να σφαγιάζει τον αντίπαλο, ένοπλο και μη. Για να θυμηθούμε την εύστοχη παρατήρηση του Ταλλεϋράνδου, η μη επέμβαση είναι μία μυστηριώδης λέξη που σημαίνει λίγο-πολύ το ίδιο με την επέμβαση. Αλλά μπορεί η διεθνής κοινωνία να σιωπά ή να περιορίζεται μόνο σε «ευχολόγιο» όταν μία κρατική εξουσία φέρεται κτηνωδώς στους πολίτες της; Είναι δυνατόν να ισχύει λίγο-πολύ ακόμη και σήμερα το σκεπτικό της τότε νόμιμης (διεθνώς) σφαγής των Αρμενίων (ακριβέστερα βίαιος μαζικός εκτοπισμός και σφαγιασμοί από ατάκτους και τακτικό στρατό) χάριν της εδαφικής ακεραιότητας και εν ονόματι της εθνικής κυριαρχίας;

Πώς μπορεί να εξέλθει η διεθνής κοινωνία από αυτό το αδιέξοδο; Σε επίπεδο νομικής επιστήμης (Διεθνές Δίκαιο), συζητούνται κυρίως τρεις λύσεις. Η πρώτη, πιο παραδοσιακή, μιλάει για επιστροφή στο καθεστώς του «εμπολέμου» που ίσχυε στο εθιμικό διεθνές δίκαιο του 19ου αιώνα (π.χ. Έλληνες ως εμπόλεμοι κατά την Ελληνική Επανάσταση). Η δεύτερη λύση είναι η οδός της αυτοδιάθεσης των λαών, είτε υπό το παρόν περιοριστικό της καθεστώς (αντιαποικιακή αυτοδιάθεση) είτε με επέκταση στις περιπτώσεις συγγής και αντιδημοκρατικής διακυβέρνησης χωρίς δυνατότητα ειρηνικής αλλαγής. Η τρίτη οδός είναι η γνωστή ως «ανθρωπιστική επέμβαση».

Θα σταθούμε αναλυτικότερα στην «ανθρωπιστική επέμβαση» που τόσο απασχόλησε τον δημόσιο διάλογο στη διάρκεια της Νατοϊκής επέμβασης. Το ερώτημα είναι εάν νομιμοποιείται η χρήση ένοπλης βίας –υπό τον όρο να μην απειλεί την εδαφική ακεραιότητα ή ανεξαρτησία του κράτους– χωρίς απόφαση ή εξουσιοδότηση (εν προκειμένω του ΟΗΕ) από κράτος ή κράτη, με αποκλειστικό στόχο την προστασία των πολιτών μίας χώρας από συστηματικές παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων ειδικά όταν έχουμε να κάνουμε με μαζικές δολοφονίες αμάχων. Η αρχή αυτή συζητιόταν ευρέως στον 19ο αιώνα, ειδικά σε σχέση με τις επεμβάσεις των Χριστιανικών Δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για την προστασία των χριστιανικών πληθυσμών. Κατ' ορισμένους αποτελούσε μέρος του τότε εθιμικού διεθνούς δικαίου σε μία εποχή όμως –που όπως αναφέρθηκε– ο διακρατικός πόλεμος δεν ήταν παράνομος, όπως σήμερα, αλλά δικαίωμα κάθε κυρίαρχου κράτους. Με όρους ελληνικής ιστορίας είναι ο επίσημος λόγος που οδήγησε στη ναυμαχία του Ναυαρί-

νου και στην αποστολή του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος που κυριολεκτικά έσωσαν την Ελληνική Επανάσταση και τους Έλληνες από τον Ιμπραήμ που είχε επανακατακτήσει την περιοχή για λογαριασμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. (Μάλιστα η περίπτωση του Ναυαρίνου αναφέρεται στα εγχειρίδια διεθνούς δικαίου του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού ως κλασικό παράδειγμα «ανθρωπιστικής επέμβασης»).

Η συζήτηση είναι πολύ παλιά και έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα που πρέσβευε τον «δικαίο πόλεμο» (Αριστοτέλης, Αυγουστίνος, Θωμάς Ακινάτης) που διατυπώνεται και από τον πατέρα του Διεθνούς Δικαίου, Ούγκο Γκρότιους. Στον 18ο και 19ο αιώνα είχαμε στο ζήτημα αυτό δύο αντιτιθέμενες τοποθετήσεις, στο επίπεδο της πολιτικής φιλοσοφίας, του Εμμανουήλ Καντ από τη μία και του Τζων Στίουαρτ Μιλ από την άλλη. Ο πρώτος υποστήριζε ότι στις περιπτώσεις αυτές η κυριαρχία των κρατών δεν θα πρέπει να είναι ασπίδα για τα κράτη τυράννους και ότι ήταν ηθικά επιβεβλημένη η διεθνής επέμβαση, συλλογική ή και ατομική. Ο δεύτερος ήταν υπέρμαχος της κυριαρχίας όχι όμως για να υπερασπιστεί το βίαιο κράτος, αλλά για να προφυλάξει το σύνολο του λαού από την ιδιοτελή και προσχηματική ξένη επέμβαση. Πίστευε ότι κάθε λαός μίας χώρας πρέπει μόνος του να βρει την ελευθερία του. Αλλά ακόμη και ο Μιλ αντιλαμβάνονταν ότι σε ορισμένες πολύ ακραίες περιπτώσεις η εξωτερική στρατιωτική επέμβαση ήταν επιβεβλημένη. Σήμερα ακόμη και οι πλέον ένθερμοι οπαδοί της δεύτερης τοποθέτησης (της γνωστής ως κοινοτικής, «communitarian») –με βάση την αρχή της κυριαρχίας και της μη επέμβασης– δεν επιμένουν ότι ποτέ σε καμιά περίπτωση δεν δικαιολογείται η επέμβαση και ότι το «κράτος τρομοκράτης» ενός Πολ Ποτ ή ενός Ίντι Αμίν μπορεί να κρύβεται πίσω από την κυριαρχία του.

Πλην όμως ακόμη και με κριτήρια αυτής της πλέον ελαστικής θεώρησης ως προς την επέμβαση –που δεν ισχύει νομικά με βάση το υπάρχον διεθνές δίκαιο και είναι πολύ αμφίβολο αν έχει εφαρμοσθεί μεταπολεμικά μέχρι την περίπτωση του Κοσόβου– η Νατοϊκή επέμβαση δύσκολα στοιχειοθετείται ως ακραιφνώς ανθρωπιστική και απόλυτα δικαιολογημένη. Μεταξύ των κυριότερων προϋποθέσεων που τίθενται από τους υποστηρικτές της δυνατότητας ανθρωπιστικής επέμβασης, εκτός βέβαια (α) από τις παραβιάσεις που είπαμε, που είναι η πρώτιστη προϋπόθεση, θα πρέπει επίσης (β) να κινδυνεύει η διεθνής ειρήνη και ασφάλεια στην περιοχή, (γ) να έχουν σαφώς εξαντληθεί όλα τα μέσα για ειρηνική επίλυση και (δ) να μην υπάρχει διαθέσιμο αποτελεσματικό μέσο για την εδραίωση της ειρήνης.

Στην περίπτωση του Κοσόβου σαφώς ισχύει η πρώτη και η δεύτερη προϋπόθεση. Η τρίτη και η τέταρτη προϋπόθε-

ση είναι λιγότερο ξεκάθαρες αν και είναι σαφές ότι ο Μιλόσεβιτς δεν είχε διάθεση για ειρηνική λύση και συμβιβασμό (ούτε την επαύριο του Ντέιτον που έγιναν επανειλημμένες προσπάθειες σε πολλά επίπεδα ούτε στο Ραμπουγιέ). Έλειπαν ορισμένα άλλα εξίσου σημαντικά κριτήρια που επίσης θέτουν οι οπαδοί της ανθρωπιστικής επέμβασης:

- Να υπάρχουν βάσιμες ελπίδες ότι θα είναι επιτυχής και θα φέρει το ζητούμενο αποτέλεσμα (ήταν αποδεκτό ότι αποτελούσε πολύ ριψοκίνδυνο εγχείρημα).
- Να μην κινδυνεύουν να απειληθούν άλλες εξίσου σημαντικές αξίες εκεί (ήταν αποδεκτό από το ΝΑΤΟ ότι θα κινδύνευαν οι κατοικημένες περιοχές του Κοσόβου, δη-

λαδή κατά κύριο λόγο οι ίδιοι οι Αλβανοί και ότι τα θύματα θα ήταν ακόμη περισσότερα) ή σε γειτονικές περιοχές (είχαμε σοβαρή αποσταθεροποίηση ειδικά στη Δημοκρατία της Μακεδονίας).

- Να έχει αποκτήσει διεθνή νομιμοποίηση ως δικαιολογημένη πράξη, ως αναγκαίο κακό, έστω και αν δεν μπορεί να εξασφαλίσει σχετική απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας.
- Να μην είναι ιδιοτελής ή όχι κατά βάση ιδιοτελής (δηλαδή να μην αποτελεί σημαντικό κίνητρο π.χ. η αναζήτηση νέου ρόλου του ΝΑΤΟ, με άλλα λόγια η φερεγγυότητα).
- Να υπάρχει σαφής ένδειξη απειμπλοκής των στρατιωτικών δυνάμεων.

Καταλήγοντας θα λέγαμε ότι η Νατοϊκή επέμβαση δεν ευσταθεί νομικά και πολιτικά υπήρξε μεγάλο λάθος. Από την άλλη δεν πρέπει να οδηγηθούμε στο άλλο άκρο, στο να ξεπλύνουμε τον δικτάτορα Μιλόσεβιτς για ό,τι έχει κάνει από το 1989 στο λαό του, τους Σέρβους, στους Αλβανούς Κοσοβάρους και στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Μπορεί η επέμβαση να μην ήταν η ενδεδειγμένη ενέργεια. Αλλά θα ήταν αδύνατον η διεθνής κοινωνία να έμενε εντε-

λώς αδιάφορη, Πόντιος Πιλάτος, ή να στήριζε το καταπιεστικό κράτος που προέβαινε σε πράξεις εθνοκάθαρσης και μαζικές δολοφονίες και αυτό στα τέλη του 20ού αιώνα, του αιώνα που αμαυρώθηκε με τις πολυπληθέστερες σε θύματα γενοκτονίες της ανθρώπινης ιστορίας. Το ερώτημα βέβαια για τη διεθνή τάξη είναι τι μέλλει γενέσθαι; Αναδίπλωση στις υπάρχουσες αρχές του ΟΗΕ παρά τους περιορισμούς τους ή το ακριβώς αντίθετο, πλήρης παραγκωνισμός του ΟΗΕ ως ανίκανου και εκτός εποχής; Η ορθότερη λύση βρίσκεται στην αναμόρφωση του συστήματος του ΟΗΕ με παράλληλες και συμβατές αναμορφώσεις και των περιφερειακών οργανισμών. Στη συζήτηση αυτή υπεισέρχονται διάφορα δύσκολα ζητήματα,

όπως πώς να αποφευχθεί το προσχηματικό στοιχείο, η επιλεκτική και αυθαίρετη εφαρμογή με βάση κριτήρια ισχύος παρά αρχής και αδικίας, να μην ισχύουν δύο μέτρα και δύο σταθμά. Και άραγε είναι δυνατόν ποτέ να εμπλακεί μία χώρα, ειδικά όταν πρόκειται για Μεγάλη Δύναμη, σε πόλεμο (έστω με τις ευλογίες του ΟΗΕ) να υποστεί θυσίες, μόνο για αρχές; Είναι δυνατόν να έχει εσωτερική νομιμοποίηση όταν δεν διακυβεύονται εθνικά συμφέροντα (ασφάλεια, στρατηγική επικράτηση του αντιπάλου, πετρέλαια...); Ο κόσμος που οραματιζόταν ο Καντ είναι δυστυχώς ακόμη μακριά μας και ίσως να μην υπάρξει ποτέ.